

них районів стародавнього Києва. Крім того, треба також враховувати, що він був західною окраїною міста, і частина поховань, яка відносилася до нього, могла розташовуватися за межами міської забудови. Тому численність його населення, вірогідно, була значно більшою, ніж та, на яку вказують результати досліджень даних могильників.

Тараненко Сергій

к. і. н., завідувач сектору археології
Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Івакін Всеволод

к. і. н., завідувач відділу археології Києва
Інституту археології НАН України

НЕКРОПОЛЬ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВІ

Археологічні дослідження, проведені науково-дослідним сектором археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України у 2018–2019 рр. на території церкви Спаса на Берестові, істотно доповнили джерельну базу у проблематиці вивчення некрополю видатної пам'ятки національного значення. Враховуючи, що заходи, пов'язані з благоустроєм території навколо храму, унеможливили подальше її археологічне дослідження на найближчі десятиліття, ми вважаємо за необхідне підсумувати існуючі історико-археологічні матеріали з вивчення некрополю церкви Спаса на Берестові.

За повідомленнями літописних джерел, відомо, що у XII ст. в інтер'єрі церкви (або біля неї) було поховано кілька представників княжого роду Мономаховичів. У 1139 р. тут була похована дочка Володимира Мономаха Євфимія, у 1157 р. – його син, великий князь Київський (на той час) Юрій Долгорукий, а у 1171 р. – великий князь Київський Гліб Юрійович. Можливо, що крім представників князівського роду на цьому місці ховали й представників вищих верств духівництва та знаті.

Ймовірно, церква постраждала під час погрому Києва у 1240 р. Про стан і ремонт церкви у період з кінця XIII до першої половини XVII ст. відомостей практично немає. Проте Ф. Л. Ернст, а пізніше М. Ю. Брайчевський допускали можливість ремонтно-відновлювальних робіт за часів князів Олельковичів. Можна припустити, що поодинокі поховання могли здійснюватися у такому важливому для віруючих сакральному центрі і в той час.

У XVI ст. посад з церквою Спаса був маєтністю київських архієреїв. Після прийняття Берестейської унії 1596 р. споруда перейшла до уніатських священників, перебуваючи водночас під врядуванням митрополитичого намісника. У 1640–1644 рр. церква була відновлена митрополитом Петром Могилою. На початку XVIII ст. храм увійшов до складу Києво-Печерської фортеці і існував як парафіяльна церква Печерського містечка. На території регулярно проводилися

захоронення мешканців Печерського містечка. Відомості про смертність парафіян церкви у XVIII ст. суттєво доповнюються корпусом джерел церковного походження, а саме: метричними книгами.

З архівних джерел відомо, що у липні 1897 р. Спаська церква була передана київській громаді єдиновірців. Указом Св. Синоду від 28 березня 1907 р. церкву Спаса на Берестові передано Києво-Печерській лаврі і майже рік по тому оформлено «Акт передачі от 18 марта 1908 г. церкви Спаса на Берестове, бывшей во временном пользовании киевских верующих, Киево-Печерской лавре». Є підстави стверджувати, що в той період також здійснювалися поховання на території церкви.

Під час ремонтно-реставраційних робіт в 1863–1865 рр. (П. Г. Лебединцев) та 1909–1914 рр. (П. П. Покришкін) виявлені перші поховання на території собору. Докладного опису їхньої фіксації через різні обставини не збереглося. Можна керуватися інформацією зі стислих повідомлень та фотоархіву П. П. Покришкіна, аналіз якого ще детально не проводився.

Вперше археологічна фіксація поховань проведена під час досліджень у 1947 р. (І. М. Самойловський). Всього на площі у 18 м² були відкриті сім могил *in situ*: шість небіжчиків лежали в колодах, збитих залізними цвяхами, один – у дерев'яній домовині.

Дослідження 1989–1990 рр. проводилися навколо сучасного храму, зокрема й у межах його зруйнованої давньоруської частини. Були виявлені рештки ґрунтового могильника XIV–XVII ст. Усього тут зафіксовано близько 70 поховань. Усі археологічно досліджені пізньосередньовічні поховання спаського погосту, за винятком 2–3, здійснені за одноманітним християнським обрядом – безінвентарні кістяки, випростані на спині зі схрещеними на грудях (або на животі) руками, головою (як правило) на захід, містилися у дерев'яних домовинах. Важливим результатом тих археологічних досліджень можна вважати обстеження трьох шиферних саркофагів XII–XIII ст.

Наступні польові дослідження собору проведені спільною експедицією на чолі з Г. Ю. Івакіним (ІА НАН України) та С. А. Балакіним (НКПІКЗ), яка тривала протягом 2002–2003 рр. В середині храму у чотирьох шурфах виявлено сліди зруйнованих у 1909–1914 рр. могил у вигляді тліну деревини і кородованих цвяхів від трун, фрагментів одягу та взуття. Усі знайдені під час розкопок кістки, за визначенням О. Д. Козак, належали 20 особам: 11 – дорослим (6 жінок та 5 чоловіків) та 9 – дітям.

Проведений аналіз зафіксованих поховань у цей період дозволив О. О. Мельник зробити висновок, що кількість відкритих могил у рапортах та польових звітах XIX – середини XX ст. вказано лише приблизно, а часом і навмисно округлено. Загалом за період археологічних розкопок до 2003 р., на думку дослідниці, детальний опис з точно зазначеним місцем розташування мали 82 ґрунтових поховання.

Під час археологічних досліджень 2018–2019 рр. зафіксовано 431 поховання різного ступеня збереженості. Тривале активне використання кладовища на обмеженій території зумовило розташування могил у декілька ярусів. Як правило, небіжчика вміщували у труну. Серед основних порід дерев, із яких виготовляли труни, перевагу надавали сосні.

Особливе місце посідають комплекси з різноманітними поховальними конструкціями. Поховання з огорожуванням, коли небіжчик повністю або частково

огорожений цеглою (рис. 1), плоскими кварцитовими чи пірофілітовими плитами (рис. 2) або цеглою і плитами. Таке облаштування могил не набуло поширення в Києві і в інших регіонах Східної Європи. Ймовірно, вони імітували цегляні гробниці або саркофаги, були свого роду псевдо-гробницями, спорудами-оберегами.

Рис. 1. Поховання з огорожуванням, коли небіжчик повністю або частково огорожений цеглою

Рис. 2. Поховання з огорожуванням, коли небіжчик повністю або частково огорожений плоскими кварцитовими чи пірофілітовими плитами

У кількох похованнях зафіксовано кам'яний підголівник. Такий звичай на території Київської Русі відомий з XI ст. і існував він до XVII – середини XVIII ст. Дослідники пов'язують підголівники з чернечим обрядом поховання, але їхня наявність у дитячих похованнях унеможливорює трактувати цю деталь як атрибут ієрейського або чернечого стану. Вірогідно, такі підголівники підкреслювали безгрішний образ життя в цілому.

Для реконструкції багатощарової пам'ятки – некрополя церкви Спаса на Берестові на перше місце, як і зазвичай, виходять археологічні джерела. Але, вочевидь, для створення різночасових соціальних реконструкцій існує необхідність ретельного вивчення писемних джерел, передусім, метричних книг XVIII ст. та документів, пов'язаних із володінням церквою старообрядцями наприкінці XIX – на початку XX ст. Палеоантропологічні дослідження (О. Козак) за результатами розкопок 2018–2019 рр. істотно доповнюють інформацію про статевий і віковий склад похованих та про можливі патології у різні періоди існування некрополю.

Бібіков Дмитро

к. і. н., н. с. відділу археології Києва
Інституту археології НАН України

КАМЕРНІ ПОХОВАННЯ ПІВДЕННОЇ РУСІ: ПРОБЛЕМИ ВИДІЛЕННЯ ТА КАРТОГРАФУВАННЯ

Камерні поховання, пов'язані з представниками ранньосередньовічної еліти, належать до числа найяскравіших пам'яток Північної та Східної Європи доби вікінгів. Матеріали цих захоронень являють собою одне з найінформативніших джерел вивчення етнокультурних, соціальних, військово-політичних і релігійних процесів доби становлення Київської держави. Тому вкрай важливим є якомога вичерпніше та точніше картографування камерних гробниць, як і інших археологічних комплексів «дружинного» кола. Ставлячи перед собою таку задачу, дослідник стикається з двома основними проблемами.

Перша з них полягає у відсутності серед науковців (як східноєвропейських, так і скандинавських) єдиних критеріїв виділення камерних поховань. Як наслідок, під цим терміном розуміють різне коло пам'яток. Низка сучасних дослідників (Ю. Е. Жарнов, Ф. А. Андрощук, Є. О. Шинаков, В. М. Гурянов, А. Яновські) основною ознакою цих захоронень вважає метричні показники могильних ям, сформульовані А.-С. Греслунд для могильника Бірки. В результаті, до списку камерних було включено поховання в так званих «великих могильних ямах», позбавлені дерев'яних конструкцій. Набагато виваженішим є підхід, що ґрунтується на наявності в захороненнях слідів дерев'яних поховальних споруд, зведених безпосередньо в могильних ямах (Й. П. Ламм, Д. А. Авдусін, Т. А. Пушкіна, О. П. Моця; І. В. Дубов, В. Н. Сєдих, К. О. Михайлов, В. Г. Івакін).